

БЮДЖЕТНІ ОБМЕЖЕННЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПРИЙНЯТТЯ ФІНАНСОВИХ РІШЕНЬ

Тетяна КІЗИМА

Визначено основні чинники, що впливають на зміну бюджетного обмеження домогосподарства, проаналізовано вплив держави на цей процес та охарактеризовано механізм прийняття домашніми господарствами фінансових рішень в умовах економічних ризиків.

Basic factors which influence on the change of budget constraint of households are defined, influence of the state on this processes is analysed and the mechanism of acceptance of financial decisions by the households in the conditions of economic risks is described.

Важливою складовою фінансової системи держави є фінанси домашніх господарств. Домогосподарство, як і будь-яка інша економічна одиниця, здійснюючи управління власними фінансовими активами та фінансовими зобов'язаннями, вимушене діяти в умовах бюджетних обмежень, оптимально формуючи свій бюджет і відстежуючи його виконання.

У сучасній зарубіжній науковій літературі проблемам бюджетних обмежень економічних суб'єктів приділяється велика увага. Зокрема, бюджетні обмеження підприємств досліджують М. Д'юатрипонт, Е. Маскін, Дж. Роланд, К. Ченганг; бюджетні обмеження у сфері державних фінансів – Ш. О'Коннелл та Д. Ветцель; бюджетні обмеження домогосподарств – С. Бломкуїст.

На жаль, вітчизняні науковці приділяють недостатньо уваги дослідженню фінансових аспектів економічної поведінки домогосподарств, в тому числі і в умовах бюджетних обмежень. Виокремимо (мабуть, єдину) ґрунтовну наукову розвідку В. Мортікова стосовно дослідження впливу державної

політики на зміни та жорсткість бюджетних обмежень [5]. Проте на сьогодні в Україні відсутні комплексні дослідження фінансової поведінки домогосподарств, в тому числі і мотиваційних чинників прийняття ними фінансових рішень з урахуванням ймовірних ризиків в умовах постійної зміни бюджетних обмежень. Усе зазначене вище обумовлює актуальність теми наукового дослідження.

Метою статті є аналіз основних чинників, що впливають на зміну бюджетних обмежень домогосподарств і, відповідно, на формування їхніх фінансових рішень з урахуванням необхідності попередження різноманітних економічних ризиків.

Загалом бюджетне обмеження домогосподарства визначають як обмеженість витрат домогосподарства величиною його доходів. Під впливом різноманітних факторів, які прямо чи опосередковано впливають на доходи сім'ї (наприклад, державних заходів щодо підтримки домашніх господарств; наявності вакансій на ринку праці; спроможності людини здобувати відповідну освіту;

доступу членів домогосподарства до різноманітних факторів виробництва і, відповідно, різних джерел доходів тощо), бюджетне обмеження домогосподарства може зазнавати суттєвих змін.

При переході від адміністративно-командної до змішаної економічної системи спостерігаються дві взаємодоповнюючі одна одну тенденції стосовно бюджетного обмеження домогосподарства: його звуження (це пов'язано з тим, що раніше отримувани від держави безкоштовні блага в сучасних умовах громадянам уже доводиться оплачувати) та його розширення (в умовах ринку, крім трудових, з'явилося багато інших джерел доходів, а також можливостей отримати різні кредити). В умовах адміністративно-командної економіки домогосподарства намагалися отримувати якомога більше благ із суспільних фондів споживання (скажімо, безкоштовні путівки в санаторії, будинки відпочинку тощо), проте вони були доступні окремим категоріям населення, котрі мали привілеї та пільги [5, 20].

Активний вплив на формування бюджетних обмежень домогосподарств здійснює держава, переслідуючи при цьому певні цілі. Скажімо, у деяких країнах від прибуткового оподаткування звільняються суми, які спрямовуються домогосподарствами на оплату навчання, щоби стимулювати процеси підвищення освіченості населення та нагромадження людського капіталу. Відповідно до Закону України "Про податок з доходів фізичних осіб" від 22.05.2003р. №889-IV, до переліку витрат, дозволених для включення до складу податкового кредиту, належать кошти, сплачені платником податків на користь установ освіти для компенсації вартості навчання такого платника податків або іншого члена його сім'ї першого ступеня споріднення [6, 31]. У низці країн для сімей, де є студент, передбачаються спеціальні субсидії, а студентам надаються гранти за бюджетні кошти.

Політика держави стосовно розширення бюджетних обмежень домогосподарств іноді може мати суто адресний характер. Напри-

клад, Законом України "Про податок з доходів фізичних осіб" передбачено надання податкових соціальних пільг таким категоріям платників податків, як самотні матері, а також батьки, що мають на утриманні дитину-інваліда або трьох чи більше дітей у віці до 18 років [6, 34].

Розширення або звуження бюджетних обмежень домогосподарств з боку держави може здійснюватися за допомогою зміни величини заробітної плати працівникам бюджетної сфери; зміни розміру соціальних виплат, включаючи пенсії; зміни системи оподаткування доходів громадян; регулювання співвідношення доходів населення та цін на споживчі товари тощо. Останнім часом в Україні у кожному з цих напрямків відбуваються істотні зрушення. Зокрема, значно розширилися бюджетні обмеження домогосподарств, котрі мають високі доходи, які раніше були об'єктом прогресивного прибуткового оподаткування. Серйозні зміни відбуваються й у системі державного соціального забезпечення і страхування. Так, монетизація пільг, проведена в деяких пострадянських державах, змінює характер бюджетного обмеження домогосподарства: замість низки пільг (безплатний проїзд у громадському транспорті, безкоштовні ліки) відповідні категорії громадян отримують певну грошову суму.

У більшості країн світу практикується розширення бюджетних обмежень деяких домогосподарств за рахунок безкоштовного надання їм продуктів харчування, послуг. В Україні держава надає дотації частині населення при оплаті житлово-комунальних послуг. Так, у першому кварталі 2007 року величина отриманих пільг та субсидій на оплату житлово-комунальних послуг у розрахунку на одне домогосподарство становила 21 грн. на місяць [7, 5]. Однак держава не сприяє розширенню бюджетного обмеження стосовно благ не першої необхідності та благ, споживання яких не дає позитивного зовнішнього ефекту.

Поширеним явищем у ринковій економічній системі є розширення бюджетного обмеження домогосподарства через позики.

Хоча заради справедливості варто зазначити, що і за умов адміністративно-командної економіки окремі товари тривалого користування можна було купити в розстрочку, надавався банківський кредит для індивідуального будівництва житла. Проте за рахунок цих кредитів фінансувалася лише невелика частина всіх витрат домогосподарства, тому що отримання кредиту обмежувалося багатьма умовами, а порядок його погашення був досить жорстким.

Актуальною на сьогодні для країни є проблема розширення бюджетного обмеження домогосподарства за рахунок надання йому довгострокових кредитів на купівлю житла. При цьому квартира, яка купується або перебуває у власності покупця, стає своєрідною заставою такого кредиту. Однак за нинішнього досить низького рівня доходів переважної частини населення і нестабільності їх отримання іпотечне кредитування залишається доволі проблематичним.

Останніми роками характерною особливістю вітчизняних реалій стало розширення бюджетних обмежень домогосподарств за рахунок тінювих доходів, зокрема виплати заробітної плати "в конвертах". Виник своєрідний парадокс: у 2004 році в середньому по Україні витрати населення перевищували їхні офіційні доходи на 42,3%, а величина тінювих доходів у розрахунку на одну особу становила 45 грн. на місяць, тобто за найскромнішими підрахунками загальна сума таких доходів сягала 6,5 млрд. грн. на рік [8, 26]. На жаль, ситуація у цій сфері не зазнала кардинальних змін і до сьогодні.

До форм розширення бюджетного обмеження належить і надання особистих позик або взаємне кредитування домогосподарствами одне одного, яке у нашій державі значного поширення набуло у 90-их роках минулого століття. В Україні (на відміну від західних країн, де психологія населення досить індивідуалістична) доволі значними є внутрішньосімейні фінансові потоки, а також широко практикується матеріальна підтримка між родичами. Тому допомога батьків до-

рослим дітям і навпаки дає змогу розширювати бюджетне обмеження одних домашніх домогосподарств за рахунок інших.

Особливе місце у зміні бюджетних обмежень домогосподарств посідає успадкування рухомого та нерухомого майна. Держава регулює цей процес через оподаткування доходу, отриманого платником податків у результаті прийняття ним у спадщину коштів, майна, майнових або немайнових прав. В Україні такий дохід обкладається податком за нульовою ставкою до вартості успадкованої власності [6, 63] членами родини першого ступеня споріднення, що стимулює її передачу близьким родичам.

Домашні господарства, звичайно ж, намагаються здійснювати вплив на бюджетне обмеження у бік його розширення. Проте існують доходи та фактори, що взагалі не піддаються впливу домогосподарств. До таких факторів належать: заробітна плата працівників бюджетної сфери; пенсії, соціальна допомога; стипендії і грошове забезпечення учнів та курсантів; доходи від банківських вкладів; інфляція (адже домогосподарства не можуть впливати на величину своїх реальних доходів).

Водночас, домогосподарства мають змогу впливати на величину таких доходів, як заробітна плата працівників приватного сектора; орендна плата, що її одержують домогосподарства, які здають в оренду своє майно тощо.

Що ж стосується цін на товари та послуги, то варто зазначити, що, як правило, домогосподарства сприймають ціни пасивно, тобто як реальність, яка не залежить від них. Однак у деяких випадках (скажімо, при покупці товарів на ринку), пом'якшення бюджетного обмеження через вплив на ціни можливе. Також домогосподарства можуть впливати на ціни та доходи не лише прямо, а й опосередковано (через профспілки, кооперативи споживачів тощо) [5, 24].

Одним із напрямків державної політики є регулювання м'якості бюджетного обмеження домогосподарств. Держава може надавати їм можливість пом'якшувати бюджет-

ні обмеження, дозволяючи борги (скажімо, з оплати комунальних послуг). Так, заборгованість українського населення з оплати житлово-комунальних послуг (газ, вода, тепло) станом на 10.03.2007 року становила 8349,2 млн. грн. [9, 4].

Таким чином, будь-які заходи держави, що спрямовані на зміни в соціальних стандартах життя, впливають на економічну поведінку домогосподарств і, відповідно, прийняття ними фінансових рішень через зміну їхніх бюджетних обмежень.

Загалом фінансові рішення, які приймаються домашніми господарствами, можна поділити на дві основні групи: рішення з приводу формування структури і величини джерел доходу та рішення з приводу формування структури майбутніх витрат. Причому, якщо перша група рішень впливає на загальний рівень доходу домашнього господарства, то друга здійснює вплив не лише на співвідношення, в якому дохід домашнього господарства поділяється на споживчу та заощаджувальну частини, а й на рівень доходів домашнього господарства в майбутньому періоді (отриманих, наприклад, у формі дивідендів по придбаних акціях або у формі доходу по строковому внеску в комерційному банку).

За ступенем формалізації механізм ухвалення домашнім господарством фінансових рішень відрізняється від аналогічного механізму в інших сферах та ланках фінансових відносин. Наприклад, система методів ухвалення рішень комерційними структурами охоплює планування, оперативне управління, контроль та інші стадії процесу управління, що об'єднуються поняттям "менеджмент" (важливою складовою якого є фінансовий менеджмент). У комерційних організаціях чітко визначені оперативні і стратегічні цілі діяльності, їх ієрархія та способи досягнення, які закріплюються у внутрішньофірмових регламентах. У домашніх господарствах визначення цілей також є необхідним атрибутом ухвалення рішень, проте їх постановка і досягнення практично не пов'язані з форма-

лізованими процедурами. Ті чи інші цілі часто визначаються домогосподарством лише на основі життєвого досвіду. Між членами домашнього господарства встановлюється система неформальних зв'язків, у якій визначається роль кожного з них. Як зазначалося вище, домашні господарства, зазвичай, не складають конкретного (якимось чином оформленого) плану грошових доходів і витрат, що також свідчить про неформальний характер ухвалюваних рішень. Вказані особливості здебільшого обумовлені тим, що фінансові рішення ухвалюються домашнім господарством, відповідно не лише до економічних цілей (зростання доходів домогосподарства, економія витрат), а й соціальних (виховання дітей, підвищення освітнього рівня, забезпечення умов для повноцінного відпочинку тощо).

Домашні господарства приймають фінансові рішення з урахуванням необхідності попередження (зниження рівня) різноманітних ризиків, з якими вони стикаються в процесі здійснення своєї соціально-економічної діяльності.

Проблеми, пов'язані з ризиками домашніх господарств, практично не досліджені у вітчизняній та зарубіжній економічній літературі, незважаючи на їх очевидну актуальність. У вивчених нами джерелах відсутнє чітке визначення поняття "економічний ризик домашнього господарства", хоча саме поняття використовується. Тому детальніше зупинимося на аналізі основних трактувань зарубіжними і вітчизняними вченими поняття економічного ризику.

Дослідження етимологічного походження терміна "ризик" пов'язане із такими основними його прототипами, як невизначеність, незнання і непевність, котрі безпосередньо створюють небезпеку і є її стадіями [10, 26].

Переважає більшість науковців першопричиною виникнення ризику класично вважали непевність і трактували ризик як імовірність отримання збитків і затрат від обраного рішення і стратегії діяльності, що виникає через різного роду непевність. На

протизага класичної теорії ризику, неокласики чітко розділяли поняття “ризик” і “непевність”, трактуючи ризик як імовірність відхилення від намічених цілей, не вказуючи на характер таких відхилень (позитивний чи негативний), на чому ще свого часу акцентував увагу А. Сміт, характеризуючи ризик як “шанс виграти або шанс програти” [11, 106].

Згодом ризик почали пов’язувати безпосередньо з діяльністю та результатами її здійснення. Скажімо, російський економіст В. Гранатуров дає визначення ризику як “діяльності, пов’язаної з подоланням непевності в ситуації неминучого вибору, в процесі якої є можливість якісно і кількісно оцінити ймовірність передбачуваного результату...” [12, 7]. Вважаємо, що трактування ризику як діяльності чи її результату є невинуватим, адже він може існувати об’єктивно, тобто незалежно від людської діяльності, а саму діяльність доцільно розглядати лише як одну з умов виникнення ризику.

Доволі цікавим є трактування ризикових ситуацій К. Ерроу, який ввів у науковий обіг поняття суб’єктивної імовірності появи випадкових подій і стверджував, що кожну ситуацію, яка характеризується існуванням елементів непевності, можна кваліфікувати як ризикову ситуацію, а на зміст прийнятих кожною людиною суб’єктивних рішень має вплив передусім її особисте бачення проблеми [13].

Сучасні вітчизняні енциклопедичні видання та словники в основному визначають економічний ризик як “можливість збитків або неуспіху в якійсь справі” [14, 1221] або як “непередбачену суб’єктом господарської діяльності небезпеку, яка спричиняє можливість втрати, загрожує реалізації поставленої мети і зумовлена передусім випадковим та нерациональним характером його рішень” [15, 244].

У сучасних умовах ризик є невід’ємною складовою усіх аспектів соціально-економічного життя суспільства і властивий усім сферам фінансових відносин, а його поява в основному спричинюється непевністю, відсутністю достовірної і повної інформації про

події, а також неможливістю стовідсотково спрогнозувати розвиток цих подій. Звичайно, можна приймати ефективні рішення та здійснювати заходи, спрямовані на зменшення ризику, але позбутися його повністю в реальному житті майже неможливо.

Тому, зважаючи на викладене вище, як постановку проблеми пропонуємо наступну інтерпретацію досліджуваного нами поняття: “Економічний ризик домашнього господарства – це ймовірність виникнення ситуації, за якої відбувається зменшення загального добробуту домогосподарства та зниження життєвого рівня його членів через можливу небезпеку витрат, що обумовлена специфікою фінансових відносин домашнього господарства, пов’язаних із формуванням його доходів та здійсненням певних витрат”. Своє власне визначення ми обґрунтовуємо відповідно до основної мети діяльності домашніх господарств в умовах ринкової економіки, яка полягає у якнайповнішому задоволенні індивідуальних потреб їхніх членів. Вважаємо, що зазначена дефініція економічного ризику домашнього господарства має певні переваги; по-перше, вона є універсальною, оскільки характеризує основні вектори фінансових відносин домогосподарств; по-друге, передбачає комплексний підхід до ситуації ризику відповідно до головної мети діяльності домогосподарств в сучасних умовах.

Оскільки рівень життя населення здебільшого залежить від рівня його доходів, величини витрат і суми заощаджень, то можемо стверджувати, що домашнє господарство в процесі своєї економічної діяльності стикається з такими основними ризиками, як ризик втрати доходу, ризик виникнення непередбачених витрат та ризик втрати заощаджень. На рівень економічного ризику домашніх господарств впливають різноманітні чинники, які можуть бути як зовнішніми, так і внутрішніми (індивідуальними).

До зовнішніх чинників, що впливають на ризик втрати доходу, відносимо погіршення результатів фінансово-економічної діяльності підприємства, яке є працедавцем щодо учасників домашнього господарства;

зміну соціально-економічної політики держави (наприклад, ухвалення законодавчих актів стосовно зниження рівня соціальних трансфертів населенню); зниження рівня прибутковості цінних паперів і процентної ставки, що виплачується за банківськими депозитами тощо.

Рівень ризику виникнення непередбачених витрат можуть збільшувати такі фактори, як зростання цін, зростання загальної суми сплачуваних домашнім господарством податків (внаслідок збільшення податкових ставок, бази оподаткування, зростання кількості податків), випадкові чинники (погіршення здоров'я, смерть, крадіжка майна, стихійне лихо).

Ризик втрати заощаджень може збільшуватися в результаті неефективної державної грошово-кредитної політики, що призводить до втрати населенням своїх заощаджень, а також дії перерахованих вище випадкових чинників.

Рівень кожного з виокремлених нами економічних ризиків домашнього господарства залежить і від індивідуальних чинників, до яких відносимо соціальне середовище, в якому функціонує домашнє господарство; психологічні особливості осіб, що входять до складу домашнього господарства; спосіб життя, який ведуть члени домашнього господарства; рівень економічної активності учасників домогосподарства тощо.

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що домашнє господарство, функціонуючи в умовах певних бюджетних обмежень, повинні дуже зважено підходити до прийняття фінансових рішень для того, щоб нейтралізувати потенційні загрози й економічні ризики та забезпечити гідний рівень життя своїх членів.

Література

1. Dewatripont M., Maskin E., Roland G. *Soft Budget Constraint and Transition* // Maskin E. *Planning, Shortage and Transformation* / Simonovits A. (ed.). – MIT Press, Cambridge, 1999.

2. Maskin E., Chenggang K. *Soft Budget Constraint Theories: From Centralization to the Market* // *Economics of Transition*. – 2001. – P. 1–27.

3. O'Connell S., Wetzel D. *Systemic Soft Budget Constraints in Ukraine* // Rodden J., Eskeland G. *Fiscal Decentralization and Challenge of Hard Budget Constraints* / Litvak J. (ed.). – MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 2003.

4. Blomquist S. *Restrictions in Labour Supply Estimation: Is the MaCurdy Critique Correct?* // *Economic Letters*. – 1995. – № 47. – P. 229–235.

5. Моріков В. В. *Бюджетне обмеження домогосподарства: питання теорії та державної політики* // *Фінанси України*. – 2007. – № 10. – С. 19–26.

6. Закон України “Про податок з доходів фізичних осіб” від 22.05.2003р. №889-IV (зі змінами і доповненнями) // *Право і практика*. – 2005. – № 15. – С. 3–76.

7. *Витрати і ресурси домогосподарств України в першому кварталі 2007 року (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств)* // *Праця і зарплата*. – 2007. – № 38. – С. 5.

8. Тресвятська Т. *Умови та проблеми становлення середнього класу в Україні* // *Україна: аспекти праці*. – 2005. – № 7. – С. 22–30.

9. *Доходи населення* // *Праця і зарплата*. – 2007. – № 17. – С. 4.

10. Десятнюк О. *Дефініція ризику податкової системи* // *Світ фінансів*. – 2007. – № 4. – С. 24–34.

11. Смит А. *Исследование о природе и причинах богатства народов*. – М.: Издательство “Ось-89”, 1997. – 256 с.

12. Гранатуров В. М. *Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения: Учеб. пособ.* – М.: Дело и сервис, 1999. – 112 с.

13. Arrow Kenneth. *Esseje z teorii ryzyka*. – Warszawa: PWN, 1979. – 370 s.

14. *Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD)* / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.

15. *Економічний енциклопедичний словник: У 2 т. – Т. 2* / За ред. С. В. Мочерного. – Львів: Світ, 2006. – 568 с.